

USAID | **УКРАЇНА**
ВІД АМЕРИКАНСЬКОГО НАРОДУ

КРАЦІ ПРАКТИКИ ВРЯДУВАННЯ ПРАВНИЧОЇ ПРОФЕСІЇ

ПОЛІПШЕННЯ ПІДЗВІТНОСТІ І ПРОЗОРОСТІ СУДОВОЇ
СИСТЕМИ ТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОДЕРЖАННЯ ВИСОКИХ
СТАНДАРТІВ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В ІНТЕРЕСАХ
СУСПІЛЬСТВА

Контракт No. AID-OAA-I-13-00032, **Завдання No.** AID-121-TO-16-00003

Програма реформування сектору юстиції «Нове правосуддя»

Представник спеціаліста з питань контрактів: Олександр Пісун, Менеджер проектів з розвитку демократії, Відділ сприяння розвитку демократії та врядування

Завдання розвитку 1: Більш інклюзивні, прозорі та підзвітні процеси врядування.

Автор: Роберт А. Холі (Robert A. Hawley), експерт з питань врядування в адвокатурі

Надано:
Кімонікс Інтернешнл Інк.

21 лютого 2017

ДІСКЛЕЙМЕР

Погляди авторів, викладені у даній публікації, не обов'язково відображають погляди Агентства США з міжнародного розвитку (USAID) або Уряду Сполучених Штатів Америки.

ЗМІСТ

Загальна інформація.....	1
Загальний погляд на регулювання правничої професії.....	3
Досвід США / Каліфорнії	5
Кращі практики	9
Варіанти моделі регулювання	11
Досвід України	12
Рекомендації	12
Джерела інформації	16

ЗАГАЛЬНА ІНФОРМАЦІЯ

Програма реформування сектору юстиції «Нове правосуддя», що фінансується Агентством США з міжнародного розвитку (АМР США), спрямовується на підтримку в Україні судової, виконавчої та законодавчої гілок влади, правників, юридичних навчальних закладів, громадянського суспільства та населення у створенні умов для функціонування незалежної, підзвітної, прозорої та ефективної судової системи, що керується верховенством права і спроможна боротися із корупцією. Для досягнення головної мети Програми передбачається діяльність на виконання п'яти пов'язаних між собою основних завдань:

- (1) Зміцнення суддівської незалежності та самоврядування.
- (2) Підвищення прозорості та підзвітності судової влади перед суспільством і зміцнення верховенства права.
- (3) Удосконалення судового адміністрування.
- (4) Підвищення якості правничої освіти.
- (5) Розширення доступу до правосуддя та захисту прав людини.

Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» (тут і надалі – «Закон») прийнято Верховною Радою України у 2012 році. Крім правил допуску до адвокатської практики і дисциплінарної відповідальності адвокатів він визначає правові засади організації й діяльності єдиної професійної асоціації адвокатів з метою забезпечення саморегулювання та самоврядування діяльності понад 40 тис. осіб, допущених до здійснення адвокатської діяльності в Україні. Відповідно до Перехідних положень Закону восени 2012 року були проведені установчі конференції адвокатів регіонів для формування рад адвокатів регіонів, кваліфікаційно-дисциплінарних комісій адвокатури регіонів і ревізійних комісій адвокатів регіонів, а також по обранню делегатів на установчий з'їзд адвокатів України за встановленою Законом квотою (один делегат від 20 адвокатів). У грудні 2012 року відбувся перший з'їзд адвокатів України, що заснував Національну асоціацію адвокатів України, членами якої обов'язково мали стати всі особи, які мали на той час свідоцтво про право на заняття адвокатською діяльністю. З'їзд сформував вищі органи управління Асоціації – Раду адвокатів України (РАУ) як вищий орган самоврядування, що працює у періоди між з'їздами і має встановлені законом повноваження, Вищу кваліфікаційно-дисциплінарну комісію адвокатури (ВКДК) та Вищу ревізійну комісію адвокатури (ВКА).

Після чотирьох років діяльності у рамках описаної вище структури стало очевидно, що деякі положення Закону мають бути змінені, замінені чи вдосконалені. Діяльність Ради адвокатів України вийшла далеко за встановлені Законом межі. Члени цього органу не відчувають відповідальності за деякі часом свавільні рішення, встановили практику втручання у сферу повноважень регіональних органів самоврядування, ігноруючи основні стандарти самоврядування та приписи закону. ВКДКА деякими своїми рішеннями не демонструє належної поваги до вільного висловлювання поглядів колегами, застосовує не пропорційні дисциплінарні стягнення до них за їх позицію, практикуючи у своїй діяльності подвійні стандарти. Через недостатньо чітко сформульовані положення Закону та прогалини в ньому неодноразово виникали публічні конфлікти між центральними та місцевими органами адвокатського самоврядування. За чинної системи з двома паралельними органами на її найвищому рівні – Радою адвокатів та Вищою кваліфікаційно-дисциплінарною комісією адвокатури, функціонування адвокатури як

суспільного інституту опинилося під загрозою й поза будь яким державним чи громадським контролем. Національна асоціація адвокатів України за всі ці роки практично не виробила стандартів адвокатської практики і вдосконалення етичних стандартів як професії, що має суспільну місію і має діяти в інтересах всіх своїх членів.

Внесені 2 червня 2016 року зміни до Конституції України спричинили істотні зміни у природі правового представництва в Україні. Відтепер, інтереси сторін у суді можуть представляти лише особи, які мають свідоцтво про право на заняття адвокатською діяльністю. Тепер адвокатура як інститут отримала конституційне визнання і положення про це міститься у розділі VIII «Правосуддя», стаття 131-2, що дає легітимні підстави думати про доцільність розмежування питань самоврядування і віднесення до повноважень органів судової влади питань регулювання у здійсненні адвокатської практики й оцінки її якості, як це відбувається в деяких країнах Європи та США.

З огляду на такі значні зміни критично важливо забезпечити, щоб органи адвокатського самоврядування/саморегулювання здійснювали якісний нагляд за правничою професійною діяльністю та дотриманням колегами етичних стандартів, подбавши про справедливість й прозорість дисциплінарних проваджень, що має належним чином бути віддзеркалено у вдосконаленій законодавчій базі.

Найперше з необхідних вдосконалень полягає у запровадженні нового підходу до покращення якості врядування адвокатури з метою забезпечення доброчесності та додержання принципу верховенства права. Рада з питань судової реформи при Президентові України утворила Робочу групу для вироблення пропозицій змін і доповнень до чинного Закону «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», які покликані вирішити практичні проблеми, усунути протиріччя, заповнити існуючі прогалини та в кінцевому рахунку забезпечити належний розвиток правничої професії.

З урахуванням викладеного й у світлі другого завдання програми «Нове правосуддя» 2. *«Підвищення прозорості та підзвітності судової влади перед суспільством і зміцнення верховенства права»*, підзавдання 2.3 *«Соціальна підзвітність – судова влада несе відповідальність перед громадянами, громадянським суспільством та незалежними ЗМІ»*, очікуваного результату 2.3.7 *«Професійні асоціації та асоціації правників зміцнюють свою спроможність здійснювати саморегулюючу діяльність та забезпечувати дотримання професійних стандартів членами цих асоціацій»*, програма «Нове правосуддя» готова залучити експертів й надати професійній спільноті правників допомогу у приведенні закону про адвокатуру до визнаних в Європі і світі стандартів.

Програма «Нове правосуддя» звернулася до європейських та американських експертів з проханням надати ключовим українським партнерам, у тому числі Раді з питань судової реформи та Національній асоціації адвокатів України, необхідну допомогу, а саме:

з урахуванням того факту, що чинна редакція закону України «Про адвокатуру і адвокатську діяльність» ні на етапі законопроекту, ані після ухвалення в Парламенті не проходила експертну оцінку є потреба виконати порівняльний аналіз його положень і виробити рекомендації, які б забезпечили відповідність його оновленої редакції міжнародним та європейським стандартам й кращим практикам врядування правничої

професії, включаючи питання організації та легітимних обмежень в діяльності органів адвокатського самоврядування, гарантіями дотримання належної процедури у дисциплінарному провадженні, гарантіями захисту адвокатської таємниці, професійною відповідальністю, свободою та етикою.

Залучені експерти отримали завдання проаналізувати закон у світлі конституційних змін та надати рекомендації для розгляду і врахування профільною Робочою групою Ради з питань судової реформи в процесі підготовки змін і доповнень до законодавства. До експертної діяльності залучено європейського й американського фахівців, які мають власний досвід в роботі органів адвокатського самоврядування в своїх країнах з тим, щоб подати його з обох ракурсів.

У наступному розділі з урахування міжнародних стандартів викладено американський підхід на прикладі штату Каліфорнія. Каліфорнія має єдину адвокатуру, що функціонує при Верховному суді штату й об'єднує близько 250 тис. адвокатів у межах його юрисдикції. Адвокатура є також професійною асоціацією всіх адвокатів штату Каліфорнія.

ЗАГАЛЬНИЙ ПОГЛЯД НА РЕГУЛЮВАННЯ ПРАВНИЧОЇ ПРОФЕСІЇ

Адвокатура та адвокатська діяльність є невід'ємною частиною будь-якої правової системи – разом з судами, суддями, правилами, нормативними документами, законами та державними структурами. Як «професія», правнича професія потребує регулювання. Невід'ємними складовими професійного статусу є надання послуг іншим та підзвітність (професійна відповідальність й професійні обов'язки), які власне й є предметом регулювання. Регулювання включає вироблення та впровадження а стандартів допуску до юридичної практики, управління поведінкою в ході професійної діяльності, і визначення правил підзвітності, які мають забезпечити дисципліну та позбавлення права займатися адвокатською діяльністю за її порушення.

Наріжним каменем «професії» є надання послуг іншим особам (на противагу здійснення діяльності у власних інтересах), а також підзвітність за якість надання послуг. У правничій професії надання послуг полягає у сприянні здійсненню правосуддя. Це спричиняє серед багатьох, особливо у Каліфорнії та інших штатах США, а також у Великобританії, дискусію щодо того, чи є правильною практика «уніфікації» регулювання (вигоду від якого має отримати суспільство) та професійного представництва (вигоду від якого одержує професія) в лише одній професійній «асоціації»? Великобританія у регулюванні солісторів вже відмовилась від такої «уніфікації», так само і Каліфорнія. Відмова від «уніфікації» є предметом жвавих дискусій серед політиків.

У світі існують різноманітні моделі регулювання правничої професії. Вибір тієї чи іншої моделі залежить від конкретної системи правосуддя, складовою частиною якої є правнича професія. «Правосуддя» можливо є одним з небагатьох

«продуктів», до якого неможливо застосувати певний єдиний міжнародний стандарт, оскільки він залежить від багатьох факторів у місцевих громадах. Тому у цьому документі американський/каліфорнійський досвід пропонується з огляду на подібність каліфорнійських і загально американських стандартів, а також аналогічних стандартів, що застосовуються в інших частинах світу. Втім те, що запрацює в Україні, стане унікально українським.

Серед різних елементів правосуддя, які впливають на регулювання адвокатської діяльності, Україна, вдосконалюючи свої стандарти здійснення правосуддя, має звернути увагу в першу чергу на такі.

В системі якого права – континентального чи загального – відбувається правосуддя? США та Великобританія належать до країн загального права. Натомість чимало європейських країн є країнами цивільного права. Стандарти різняться за системами права і далеко не завжди можуть бути успішно перенесені з однієї системи до іншої.

У чому полягає роль судів у відправленні правосуддя стосовно уряду? Наскільки «незалежними» від влади є суди?

В правовій системі США адвокати є «монолітною» групою у тому сенсі, що їх не ділять по категоріях і всі вони мають право вчиняти будь-які дії на виконання свого призначення. Натомість у Великобританії адвокати поділяються на соліситорів, баристерів та інші категорії; їхня діяльність регулюється у різний спосіб. В українській системі повноваження юрисконсультів у державних установах, прокурорів, штатних юрисконсультів організацій та підприємств відрізняються від повноважень приватно практикуючих адвокатів. В Україні існує єдиний клас адвокатів, які здійснюють приватну адвокатську практику. Штатні юрисконсультанти мають відмінний від їхнього статус. Ті з них, які працюють в урядових чи бізнес структурах є найманими працівниками своїх роботодавців і, на відміну від «адвокатів», не є незалежними. «Адвокатами» вважаються лише власне адвокати, як у багатьох країнах Європи та Латинської Америки. [див. *Akzo Nobel Chemicals Ltd and Akcros Chemicals Ltd ('Akzo') v Commission of the European Communities (the 'Commission')*, <http://www.ibanet.org/Article/NewDetail.aspx?ArticleUid=d518ced4-0a82-4956-970f-16eeb97e5e11>].

«Адвокати» перебувають у центрі регульованої професії, і тому їхня діяльність потребує регулювання й в Україні. У той же час регулювання діяльності правників, які не є адвокатами, а найманими працівниками у державних та приватних установах і підприємствах, як і всіх інших найманих працівників, здійснюється за трудовим законодавством чи Законом «Про державну службу».

Українська правова система виробила порядок доступу до адвокатської діяльності.

В процесі даного аналізу експертом розглядалися питання:

чи існує належна процедура дисциплінарного провадження для одержання і розгляду скарг громадян та інших суб'єктів? Якщо так, то хто встановлює відповідні стандарти та управляє процесом? Професійні організації? Уряд? Суди?

чи є прозорою і відкритою процедура ліцензування/одержання свідоцтва про право на зайняття адвокатською діяльністю/притягнення до дисциплінарної відповідальності, зокрема, чи оприлюднюються рішення, ухвалені за результатами дисциплінарних проваджень, наприклад, на доступному широкому загалу веб сайті?

хто відповідає за процеси у системі адвокатури – самі адвокати чи уряд, суди, суспільство або інші суб'єкти?

якою є політична система країни – парламентською, як у Великобританії, чи системою незалежних гілок влади, що функціонує за принципом стримувань і противаг, як у США? У першому випадку вся повнота влади належить Парламенту (законодавчому органу). В іншому випадку судова гілка влади є рівною із законодавчою, що уможлиблює регулювання правничої професії судовою гілкою влади незалежно від законодавчої та виконавчої гілок.

чи є судова система та правнича професія централізованими на кшталт Великобританії, так що ліцензування / допуск всіх «членів» до системи/професії здійснюється єдиним центральним органом? Чи врядування здійснюється федерацією регіональних органів (органів штатів) за правилами, встановленими певним федеральним (національним) органом, як це має місце у США?

чи розмежовані система представництва інтересів адвокатів на їхню користь та система регулювання діяльності адвокатів в суспільних інтересах ?

чи уможлиблює система представництва інтересів адвокатів належну участь суспільства у формуванні стандартів, так щоб адвокати не контролювали процес на свою користь всупереч вигодам, які має одержати від цього суспільство?

чи існують у професії чіткі стандарти кваліфікаційного оцінювання та дисциплінарного провадження? Чи сприяють вони здійсненню правосуддя? Хто розробляє та запроваджує ці стандарти – представники професії, уряд, суди?

ДОСВІД США / КАЛІФОРНІЇ

У США адвокатська діяльність вважається функцією судової гілки влади. Політична система США – федерації штатів – характеризується наявністю трьох окремих рівних гілок влади [див., наприклад: https://en.wikipedia.org/wiki/Politics_of_the_United_States]. Правнича професія регулюється верховними судами понад 50 штатів і територій. Єдине національне регулювання відсутнє. Допуск осіб до здійснення адвокатської практики (ліцензування) та регулювання адвокатської діяльності здійснюються верховним судом у кожному окремому штаті чи території. Правила регулювання також встановлюються верховним судом кожного штату або території; вони є обов'язковими до виконання всіма адвокатами, які здійснюють адвокатську діяльність у відповідному штаті/території.

Регулюванню підлягає кожен, хто уповноважений здійснювати «діяльність у сфері права». Щоб мати право здійснювати «діяльність у сфері права», особа зобов'язана одержати дозвіл на провадження адвокатської практики у певному штаті.

Регулювання діяльності адвокатів в США здійснюється на регіональному рівні, у кожному штаті окремо, і не передбачає самоврядування адвокатів. Регулювання адвокатської діяльності покладається на судову гілку влади кожного штату. В частині регулювання не існує «незалежності» від суду найвищої інстанції даного штату/території. Регулювання здійснюється лише суддями суду найвищої інстанції і не здійснюється суддями судів нижчих інстанцій. Всі судді є колишніми адвокатами. На посаді судді не дозволено займатися адвокатською практикою. Але щоб стати суддею, необхідно бути адвокатом.

Хоча адвокатів нерідко називають «членами» адвокатури, вони по суті є ліцензіатами професії, що регулюється кожним окремим штатом. У Каліфорнії регулювання покладається на Адвокатуру штату Каліфорнія, створену на виконання відповідного акту законодавчого органу штату і віднесену до судової гілки влади штату поправкою до Конституції, що надала Верховному суду штату повноваження в регулюванні правничої професії. Адвокатура штату Каліфорнія не є професійною асоціацією. Адвокатура штату Каліфорнія заснована у 1927 році й замінила Каліфорнійську асоціацію адвокатів. Вона створювалася як «єдина» адвокатура, яка на рівні штату поєднує в собі функції централізованого органу ліцензування і регулювання та органу представництва професійних інтересів адвокатів.

Після майже 90 років існування адвокатури, яка поєднує в собі обидві функції, ретельний аналіз її дієвості став предметом низки обговорень впродовж останніх кількох років. [див., наприклад, <http://www.calbar.ca.gov/AboutUs/BoardofTrustees/GovernanceinthePublicInterestT askForce.aspx>.]

Американська асоціація юристів (ABA) не є органом регулювання, рішення якого є обов'язковими до виконання. Вона функціонує як національна гільдія / професійна асоціація, що представляє адвокатів США. Американська асоціація юристів формує та просуває типові правила і стандарти, які можуть братися за основу правил і стандартів, що ухвалюються органами регулювання адвокатської діяльності на рівні судової гілки влади штатів. Існує також чимало асоціацій юристів місцевого рівня. Вони представляють інтереси адвокатів у певній місцевості і не мають функцій регулювання.

У Каліфорнії адвокат може бути притягнутий до дисциплінарної відповідальності лише Адвокатурою штату (як дисциплінарним органом Верховного суду штату Каліфорнія) і лише за порушення каліфорнійських стандартів, які встановлені Правилами професійної поведінки та визначеним законом Кодексом комерційної й професійної діяльності в штаті Каліфорнія. Наявність в особи права займатися адвокатською діяльністю у штаті Каліфорнія не дає їй права вести адвокатську практику в інших штатах, якщо там не є ліцензованим. Таким чином регулювання обмежено рамками штату/регіону.

Загалом, регулювання професії покладено виключно на Верховний суд штату, який має повні повноваження щодо регулювання діяльності адвокатів і, як регулятор, діє незалежно від законодавчої та виконавчої гілок влади. Така організація регулювання спирається на закріпленій Конституцією поділ влади на три гілки. При цьому штат Каліфорнія вибрав дещо своєрідний шлях

регулювання. Верховний суд штату вважає, що у сфері стосунків «адвокат-клієнт» судова та законодавча гілки певною мірою є «партнерами» в частині регулювання. Законодавець здійснює регулювання через акт законодавства – Кодекс комерційної та професійної діяльності, в якому адвокатам присвячено окрему Главу 4 (Розділ 6000 і наступні розділи) [<http://rules.calbar.ca.gov/SelectedLegalAuthority/TheStateBarAct.aspx>]. Верховний суд штату, у свою чергу, здійснює регулювання через Правила професійної поведінки та Регламент роботи судів, які він затверджує з урахуванням пропозицій від Адвокатури штату [<http://rules.calbar.ca.gov/Rules/RulesofProfessionalConduct.aspx>]. Хоча законодавчий орган штату і є співрегулятором поведінки адвокатів у Каліфорнії, Верховний суд штату Каліфорнія зберігає за собою повний контроль за процесом регулювання, так що законодавчий орган не має можливості змінити його позицію з питань регулювання. [див. In Re Attorney Discipline System (1998) 19 Cal. 4th 582, 592-594, <http://scocal.stanford.edu/opinion/re-attorney-discipline-system-32068>].

Як вже зазначалося, Адвокатура штату Каліфорнія НЕ є адвокатурою у строгому тлумаченні чи професійною асоціацією. Вона створена за законодавством штату як публічна юридична особа і відноситься до судової гілки влади штату відповідно до положень Конституції [Див. In Re Attorney Discipline System (1998) 19 Cal. 4th 582, 598-599, <http://scocal.stanford.edu/opinion/re-attorney-discipline-system-32068>]. Адвокатура штату Каліфорнія є єдиним органом, що поєднує регулювання правничої професії у штаті Каліфорнія з представництвом інтересів адвокатів – її членів . Згідно з Конституцією штату всі адвокати мають бути ліцензовані Адвокатурою штату Каліфорнія. У сфері ліцензування адвокатів штату та притягнення їх до дисциплінарної відповідальності, Адвокатура штату діє як адміністративний підрозділ Верховного суду штату Каліфорнія [Див. In Re Attorney Discipline System (1998) 19 Cal. 4th 582, 598-600, <http://scocal.stanford.edu/opinion/re-attorney-discipline-system-32068>].

Законодавець вимагає, щоб найвищим пріоритетом Адвокатури штату був захист громадян, а не представництво професійних інтересів [Див. розділ 6001.1 Кодексу комерційної та професійної діяльності штату Каліфорнія]. Відтак робота Адвокатури штату має зосереджуватися передусім на суспільних інтересах , а не представників професії. [див. <http://www.calbar.ca.gov/AboutUs/BoardofTrustees/GovernanceinthePublicInterestIaskForce.aspx>].

Допуск до професії / кваліфікаційне оцінювання адвокатів у штаті Каліфорнія здійснюється Екзаменаційним Комітетом Адвокатури штату, який створено відповідно до законодавства штату (розділи 6046, 6060 та наступні розділи Кодексу комерційної та професійної діяльності) і який також є підзвітним Верховному суду штату.

Раніше регулювання у Каліфорнії здійснювалося через регіональні комітети (розділ 6040 та наступні розділи Кодексу комерційної та професійної діяльності), як це сьогодні відбувається в Україні. Але з плином часу виявилось, що така модель регулювання є далекою від оптимальної. Тому в 1927 році було створено Адвокатуру штату як централізований орган регулювання (розділ 6000 та наступні розділи Кодексу комерційної та професійної діяльності). Аналіз того, наскільки досконалою є чинна модель регулювання, є предметом регулярних досліджень і обговорень [див.

<http://www.calbar.ca.gov/AboutUs/BoardofTrustees/GovernanceinthePublicInterestT askForce.aspx>].

Дисциплінарні справи проти адвокатів вирішуються в дисциплінарному процесі Адвокатурою штату, яка одержала від Верховного суду повноваження на таку діяльність (розділ 6075 та наступні розділи, розділ 6100 та наступні розділи Кодексу комерційної та професійної діяльності). Існує спеціальна рада, яка здійснює нагляд за діяльністю Адвокатури штату (розділ 6010 і наступні розділи Кодексу комерційної та професійної діяльності), але вона не має повноважень над питаннями допуску до професії, кваліфікаційного оцінювання чи притягнення до дисциплінарної відповідальності адвокатів (розділи 6064, 6086.5 Кодексу комерційної та професійної діяльності). Ці питання регулюються законодавством штату, і остаточні рішення щодо них приймаються Верховним судом штату.

Питання професійного представництва вирішуються радою Адвокатури штату та численними регіональними громадськими асоціаціями адвокатів. Верховний суд не опікується представницькими питаннями правничої професії, оскільки вони не належать до сфери компетенції владних структур за своєю природою. Вироблення стандартів, що впливають на регулювання правничої професії та її представників, підлягає ретельному контролю з боку Адвокатури штату. Враховуються також зауваження і пропозиції громадськості та представників професійної спільноти (див., наприклад, розділ 6076 Кодексу комерційної та професійної діяльності). Кваліфікаційні вимоги до адвокатів встановлюються законодавством штату (розділ 6060 Кодексу комерційної та професійної діяльності), при цьому за забезпечення їх дотримання відповідає Екзаменаційний Комітет я Адвокатури штату. Крім того, Екзаменаційний Комітет оцінює відповідність кандидатів встановленим критеріям і подає свої рекомендації щодо кандидатів Верховному суду, який і ухвалює остаточне рішення про надання дозволу на здійснення адвокатської діяльності у штаті (розділ 6064 Кодексу комерційної та професійної діяльності).

Що стосується дисциплінарного провадження, то структура, відповідальна за його здійснення, створена в Адвокатурі штату, і діє як адміністративний підрозділ Верховного суду штату. Відділ головного судового радника Адвокатури штату (The State Bar's Office of the Chief Trial Counsel) одержує і розглядає заяви про порушення професійної етики, проводить розслідування і пред'являє обвинувачення в адміністративному трибуналі Адвокатури штату (розділ 6079.5 Кодексу комерційної та професійної діяльності). Суд Адвокатури штату має дві палати – розгляд по першій інстанції і перегляд справ (розділи 6079.1, 6086.5, 6086.65 Кодексу комерційної та професійної діяльності). Рішення суду Адвокатури штату про призупинення дії та скасування дозволу на здійснення адвокатської діяльності набирають чинність після їх схвалення Верховним судом штату (розділ 6078 Кодексу комерційної та професійної діяльності).

Верховний суд штату Каліфорнія має виняткові повноваження в ухваленні рішень стосовно каліфорнійських ліцензованих адвокатів. Адвокати мають право виступати в різних судах (наприклад, судах штатів, федеральних судах, адміністративних судах), але судді цих судів не мають повноважень стосовно адвокатів, ліцензованих у Каліфорнії. Ані Адвокатура штату, ані будь-хто інший крім Верховного суду штату не має повноважень самостійно приймати рішення з питань кваліфікаційного оцінювання адвокатів чи притягнення їх до дисциплінарної відповідальності. Лише Верховний суд штату має повні

повноваження на ухвалення остаточних рішень, що стосуються адвокатської діяльності.

Як вже зазначалося, особи, які одержали дозвіл на провадження адвокатської діяльності у Каліфорнії, мають право практикувати лише у цьому штаті. Інші штати США встановлюють свої кваліфікаційні вимоги до адвокатів, що здійснюють діяльність на їх території.

Інформація про всіх адвокатів та про дисциплінарні справи проти адвокатів є публічною. Основна контактна інформація про всіх адвокатів розміщена на веб сайті Адвокатури штату [див. <http://members.calbar.ca.gov/fal/MemberSearch/FindLegalHelp>]. Так само доступна на цьому веб сайті й інформація про накладені на адвокатів дисциплінарні стягнення. Перелік всіх осіб, які мають дозвіл на провадження адвокатської діяльності у штаті Каліфорнія, міститься в пункті 9.6 Регламенту роботи судів штату Каліфорнія [див. <http://rules.calbar.ca.gov/SelectedLegalAuthority/CaliforniaRulesofCourt.aspx>].

Інформація з питань кваліфікаційного оцінювання/допуску до адвокатської практики не є в такій мірі публічною. Інформація про адвоката стає публічною лише після одержання ним дозволу на здійснення адвокатської діяльності. Належна правова процедура у дисциплінарних провадженнях забезпечується незалежністю судової гілки у здійсненні провадження та наявністю Регламенту Адвокатури штату [див. <http://rules.calbar.ca.gov/Rules/Title5Discipline.aspx>]. Судді суду Адвокатури штату або посадовці, які слухають справи, призначаються на 6-річний строк Верховним судом, законодавчим органом і губернатором штату. Вони зобов'язані додержуватися встановленого Регламенту (розділи 6086.5, 6079.1 Кодексу комерційної та професійної діяльності).

Правила професійної поведінки розробляються Адвокатурою штату, але ухвалюються і набирають чинності з рішенням я Верховного суду штату. Ліцензовані «члени» Адвокатури штату роблять істотний внесок у розробку Правил професійної поведінки через процес свого представництва.

КРАЩІ ПРАКТИКИ

Як представницький орган всіх адвокатів США (але не орган регулювання), Американська асоціація юристів (АВА) проаналізувала та ухвалила стандарти регулювання включно з «кращими практиками» (див., наприклад, Типові правила дисциплінарних проваджень щодо юристів, Типові стандарти накладання санкцій на юристів, Регулювання діяльності правників в новому сторіччі (1992), Проблеми та рекомендації щодо дисциплінарних стягнень (Звіт Кларка) [див. http://www.americanbar.org/content/dam/aba/migrated/cpr/reports/Clark_Report.auth_checkdam.pdf].

У грудні 2004 року, сер Девід Клементі підготував масштабний огляд ситуації з наданням правових послуг у Великобританії [див. <https://www.lawcareers.net/Information/Features/05022014-What-you-need-to-know-about-the-Clementi-Review>]. В результаті Парламент створив Раду у справах надання правових послуг, яка в інтересах громадськості здійснює нагляд за виконанням представницьких функцій Товариством юристів Англії та Уельсу та

функцій регулювання Управлінням з регулювання діяльності соліситорів. Згідно зі згаданими «кращими практиками» у звіті Клементі зроблено висновок про необхідність розмежування в Англії функції представництва інтересів соліситорів та функції регулювання їхньої діяльності; створення органу, який займатиметься виключно регулюванням діяльності соліситорів (Управління з регулювання діяльності соліситорів); виведення регулювання з-під «контролю» професійної асоціації (Товариства юристів); створення Парламентського органу – Ради у справах надання правових послуг – який здійснюватиме регулювання в інтересах суспільства; подальшу централізацію регулювання, спрощення структур та забезпечення більшої прозорості [див., наприклад, <http://www.sra.org.uk/home/home.page>].

У штаті Каліфорнія ці питання ретельно аналізуються, особливо питання поєднання чи розмежування функцій регулювання та представництва [див., наприклад, матеріали Робочої групи Адвокатури штату Каліфорнія з питань захисту інтересів громадян на веб сторінці <http://www.calbar.ca.gov/AboutUs/BoardofTrustees/GovernanceinthePublicInterestT askForce.aspx>].

Виходячи з викладеного доцільно виділити такі «кращі практики» регулювання:

Функції регулювання і представництва мають бути чітко розмежовані. Досвід поєднання цих функцій в одному органі – професійній асоціації – виявився невдалим. Асоціація адвокатів обслуговує адвокатів. Орган регулювання має обслуговувати інтереси суспільства.

У США віддається перевага постійному регуляторному контролю з боку судової гілки влади, що забезпечує незалежність адвокатів у рамках незалежності судової гілки влади в цілому за наявності водночас владного нагляду за додержанням інтересів суспільства.

У Великобританії, в результаті проведеної реформи, регулювання діяльності соліситорів покладається на створену Парламентом Раду у справах надання правих послуг, яка здійснює нагляд за Управлінням з регулювання діяльності соліситорів в інтересах суспільства. При цьому Товариство юристів функціонує як орган представництва професійних інтересів соліситорів.

Абсолютно необхідною є незалежність осіб, які відповідають за кваліфікаційне оцінювання та допуск до професії, від представників правничої професії та уряду. Системи кваліфікаційного оцінювання та притягнення до дисциплінарної відповідальності НЕ повинні бути частиною професійної асоціації.

Системи кваліфікаційного оцінювання та притягнення до дисциплінарної відповідальності необхідно забезпечити достатнім фінансуванням та укомплектувати ПРОФЕСІЙНИМИ співробітниками.

Система регулювання має бути цілісною у межах відповідної юрисдикції, на яку поширюється регулювання. Тому перевага віддається централізованій, а не регіональній моделі регулювання.

Необхідними є також прозорість і відкритість процесу подання скарг та результатів дисциплінарних проваджень. У забезпеченні прозорості та

відкритості перевага віддається розміщенню інформації на доступному широкому загалу веб сайті.

Слід уникати існування громіздкої системи з кількома організаціями та численними процесами і структурами кваліфікаційного оцінювання та притягнення до дисциплінарної відповідальності, що дублюють одна одну [див, наприклад, http://www.americanbar.org/groups/professional_responsibility/committees_commissions/disciplinecommittee.html; <https://www.lawcareers.net/Information/Features/05022014-What-you-need-to-know-about-the-Clementi-Review.>]

ВАРІАНТИ МОДЕЛІ РЕГУЛЮВАННЯ

Якщо правнича професія є «професією», тоді вона має регулюватися в інтересах суспільства, а не професії. У відкритому суспільстві державне регулювання слугує інтересам суспільства. Саморегулювання адвокатів слугує інтересам професії, можливо за рахунок суспільства.

Інколи захоплюються ідеєю ринкового регулювання, яке, відверто кажучи, не є регулюванням, а лише співвідношенням пропозиції та попиту. Ринкове регулювання не задовольняє ані потреб суспільства й не забезпечує здійснення правосуддя, і призводить до втрати «професійного» статусу тими, чия діяльність регулюється таким чином. За ринкового регулювання відсутні які б то не було гарантії належного здійснення правосуддя та належної підзвітності.

Регулювання професійною гільдією є саморегулюванням, за якого професійна гільдія чи асоціація сама управляє процесами допуску до професії та вилученням з неї, а також встановлює для себе стандарти незалежно від органів влади. В результаті власні інтереси представників професії та самої професії задовольняються за рахунок інтересів суспільства.

У вільному суспільстві здійснення правосуддя має слугувати передусім інтересам суспільства, і додержання цього пріоритету має забезпечуватися державним регулюванням. Органи влади можуть встановлювати стандарти, давати дозвіл на доступ до професії і позбавляти права займатися професійною діяльністю за порушення стандартів. У зв'язку з необхідністю забезпечити незалежність професії від втручання влади, виникає питання: а хто саме у владі має виконувати функції регулювання? Залежно від існуючої в країні політичної системи – парламентської (як у Великобританії) чи системи різних гілок влади зі стримуваннями і противагами (як у США), функції регулювання можуть бути покладені на Парламент, на Міністерство юстиції, спеціально створений Парламентом з даною метою орган, як у Великобританії, або судову гілку влади, як у США.

ДОСВІД УКРАЇНИ

Усіх ставить у глухий кут питання: хто ж зрештою має «контролювати» регулювання адвокатів (допуск до професії, позбавлення права займатися професійною діяльністю, вироблення та запровадження стандартів) і при цьому забезпечувати достатню незалежність адвокатів від втручання влади? У США, як зазначалося вище, незалежність правничої професії впливає з незалежності судової гілки від інших гілок влади. Саме судова гілка влади кожного штату «контролює» регулювання адвокатської діяльності у межах своїх повноважень.

В Україні регулювання адвокатської діяльності слід здійснювати або на регіональному рівні, або централізовано. Поєднання цих двох варіантів не може бути ефективним. З огляду на те, що система судочинства є централізованою навколо Верховного Суду, можна рекомендувати централізоване регулювання правничої професії. Оскільки правнича професія є складовою системи здійснення правосуддя, яка включає суди, суддів та адвокатів, з правничою професією слід поводитися як з частиною системи правосуддя, як це і передбачено Конституцією України у редакції 2016 року.

В Україні існують наймані працівники-правники, які працюють у державних органах (наприклад, прокурори) та на підприємствах, які не мають дозволу на зайняття адвокатською діяльністю. Така ситуація є типовою для країн Європи і Латинської Америки. У США всі правники – наймані працівники державних установ і підприємств, прокурори та інші – вважаються такими, що належать до однієї й тієї ж категорії ліцензованих адвокатів. Така модель є доволі своєрідною і застосовується вона лише у США. Україна запровадила в себе централізовану систему визнання права на здійснення адвокатської діяльності, за якої всі адвокати мають одержати свідоцтво про право на зайняття адвокатською діяльністю та бути членами Національної асоціації адвокатів України.

Як очікується, в українській системі діяльність адвокатів регулюватиметься як діяльність незалежних законних представників незалежним органом регулювання. Правники, які наймаються на роботу безпосередньо державними органами або підприємствами, загалом не є адвокатами, і вони, як і всі інші наймані працівники підпадають під регулювання Кодексу законів про працю та Закону «Про державну службу». Очікується також, що урядові структури та підприємства зможуть на пряму наймати на роботу адвокатів, як й інших представників правничої професії, що не є адвокатами. Адвокати, які стають найманими працівниками, мають задовольняти ті ж вимоги, що й всі інші адвокати.

РЕКОМЕНДАЦІЇ

Національну асоціацію адвокатів України слід перейменувати, так щоб її назва не містила слова «асоціація», за аналогією із назвою «Адвокатура штату Каліфорнія», в якій це слово також відсутнє. Якщо адвокати зобов'язані бути членами «національної адвокатури», тоді вона не може бути «асоціацією». Ця організація буде органом регулювання, який одержує вказівки від судів, але при цьому є незалежним від уряду. Такий орган може бути «голосом» професії у

питаннях представництва та функціонально-адміністративним підрозділом влади в частині повноважень регулювання.

За прикладом Каліфорнії найвищим пріоритетом регулювання має стати захист суспільних інтересів, а не прав та інтересів адвокатів. Відповідно до розділу 6001.1 Кодексу комерційної та професійної діяльності штату Каліфорнія *«Захист суспільства є найвищим пріоритетом Адвокатури штату Каліфорнія та Опікунської ради при виконанні своїх функцій ліцензування, регулювання та притягнення до дисциплінарної відповідальності. У всіх випадках, коли інтересам суспільства не відповідають інтереси інших суб'єктів, переважне значення має захист суспільних інтересів.»*

Виходячи з припущення про те, що в Україні суди централізовані в кінцевому рахунку навколо Верховного Суду, можна рекомендувати централізоване регулювання правничої професії з покладанням функцій регулювання на органи, про які згадується нижче.

Регулювання має бути централізоване в межах території. У США юрисдикцією регулювання є кожен штат. Відтак, регулювання здійснюється у кожному штаті окремо за відсутності «контролю» з центру. У Великобританії юрисдикцією регулювання є вся країна. Відповідно, вся країна складає юрисдикцію регулювання соліситорів, яке здійснюється Управлінням з регулювання діяльності соліситорів.

Функція регулювання (владна функція) та функція представництва (функція професійної гільдії) мають бути розмежовані.

Функції представництва можуть, як і раніше, виконуватися на регіональному рівні, а регіональні органи – об'єднуватися у національну адвокатуру.

Регулювання (доступ до професії, притягнення до дисциплінарної відповідальності, вироблення та впровадження стандартів і контроль за їх дотриманням) має бути централізовано на національному рівні. При цьому представницькі регіональні органи, об'єднані у національну адвокатуру, залучатимуться до формування політики регулювання (але не до вчинення тих чи інших дій з регулювання).

Правничу професію має регулюватися в рамках судової системи і прямувати тим же шляхом, що й регулювання діяльності суддів, як це визначено статтею 131 Конституції України 2016 р.

На кшталт Вищої ради правосуддя слід створити Вищу раду адвокатури, яка стане органом регулювання професійної діяльності адвокатів. Вона може замінити Раду адвокатів. Її рішення підлягатимуть перевірці Верховним Судом.

Регулювання на регіональному рівні має бути скасоване. Конференції адвокатів регіону та ради адвокатів регіонів мають вирішувати питання представництва, а не регулювання. З'їзд адвокатів України також має опікуватися справами представництва, а не регулювання. Ці органи можуть об'єднатися у національну адвокатуру. Стандарти та політика регулювання мають формуватися із залученням представницьких органів, які надаватимуть свої пропозиції та зауваження через національну адвокатуру. Але ухвалення рішень з конкретних питань буде прерогативою Вищої ради адвокатури, яка діятиме через Кваліфікаційно-дисциплінарну комісію, як зазначено нижче. Ця модель

запозичена в Американської асоціації юристів і враховує досвід багатьох інших недержавних асоціацій адвокатів у США, які не мають функції регулювання.

Вища Кваліфікаційно-дисциплінарна комісія має стати частиною Вищої ради адвокатури. У її складі мають діяти Дисциплінарна палата та Кваліфікаційна палата. Одержання скарг і заяв про дисциплінарні порушення адвокатів, проведення розслідувань і накладення дисциплінарних стягнень на адвокатів здійснюватиме Дисциплінарна палата, незалежно від представницьких органів. Заяви про проходження кваліфікаційного оцінювання / одержання свідоцтва про право на зайняття адвокатською діяльністю розглядатимуться Кваліфікаційною палатою.

Обидві комісії мають бути укомплектовані професійними фахівцями і отримати достатнє фінансування.

Апеляції та спори щодо кваліфікаційного оцінювання та дисциплінарних стягнень, що будуть виникати у зв'язку з діями і рішеннями Кваліфікаційної та Дисциплінарної палат заслуховуються у першій інстанції у Кваліфікаційно-дисциплінарній комісії. Вища кваліфікаційно-дисциплінарна комісія буде апеляційною інстанцією щодо рішень і дій Кваліфікаційно-дисциплінарної комісії. Рішення Вищої кваліфікаційно-дисциплінарної комісії будуть остаточними, їх оскарження буде можливим лише у Верховному Суді.

Національна адвокатура України має взяти на себе провідну роль у представництві регіональних конференцій, рад адвокатів регіонів та з'їзду адвокатів України. Вона не виконуватиме яких би то не було функцій регулювання крім дій на виконання розпоряджень Вищої ради адвокатури щодо ведення реєстру адвокатів та оприлюднення інформації про накладені на адвокатів дисциплінарні стягнення. Крім того, вона відповідатиме за адміністративне забезпечення, необхідне для виконання функцій представництва та регулювання.

Потреба в існуванні ревізійних комісій відсутня. Національна адвокатура має виконувати зазначені вище функції та звітувати про їх виконання. Ревізійні комісії не повинні відігравати яку б то не було роль у регулюванні. Будь-яка перевірка належності виконання функцій регулювання має здійснюватися Верховним Судом через Вищу раду адвокатури.

Кваліфікаційне оцінювання всіх адвокатів здійснюється Кваліфікаційною палатою Кваліфікаційно-дисциплінарної комісії, а рішення про прийняття в члени адвокатури ухвалюється Верховним Судом. Всі адвокати зобов'язані одержати свідоцтво про право на зайняття адвокатською діяльністю в Національній адвокатурі України за поданням Вищої ради адвокатури, уповноваженою Верховним Судом. Вища комісія адвокатури здійснює кваліфікаційне оцінювання/допускає адвокатів до професії та здійснює дисциплінарні провадження щодо адвокатів за погодженням з Верховним Судом. Національна адвокатура здійснює адміністративне сприяння з питань регулювання Вищій комісії.

Національна адвокатура України повинна мати веб сайт, на якому розміщується перелік усіх адвокатів разом з важливою загальною та контактною інформацією про них (див., наприклад, розділ 6002.1 Кодексу комерційної та професійної діяльності штату Каліфорнія та правило 9.6 Регламенту роботи судів штату Каліфорнія). З цією метою можна скористатися Єдиним реєстром адвокатів України, розміщеним в мережі інтернет. Всі рішення у дисциплінарних

провадженнях щодо адвокатів також мають оприлюднюватися на спеціалізованому веб сайті [див., наприклад, <http://www.calbar.ca.gov/>]. Такі дії виконуються на виконання розпоряджень Вищої ради адвокатури за погодженням з Верховним Судом.

Слід проаналізувати, як забезпечити дієве регулювання діяльності всіх тих, хто впливає на захист прав, – адвокатів, прокурорів, найманих юрисконсультів у державних установах та на підприємствах, інших правників-практиків. В українській правовій системі діяльність адвокатів регулюється як діяльність незалежних правників незалежним органом регулювання. Правники, які наймаються на роботу безпосередньо державними органами або підприємствами, загалом не є адвокатами, і вони, як і всі інші наймані працівники підпадають під регулювання Кодексу законів про працю або Закону «Про державну службу». Очікується також, що урядові структури та компанії зможуть на пряму наймати на роботу адвокатів разом із іншими представниками правничої професії, які не є адвокатами. Непокійте те, як забезпечити незалежність адвоката, який є найманим працівником свого потенційного клієнта. Така ситуація стала предметом обговорень в Європейському Союзі [див. *Akzo Nobel Chemicals Ltd and Akros Chemicals Ltd ('Akzo') v Commission of the European Communities (the 'Commission')*, <http://www.ibanet.org/Article/NewDetail.aspx?ArticleUid=d518ced4-0a82-4956-970f-16eeb97e5e11>]. Діяльність всіх адвокатів має регулюватися однаково. Адвокати, які стають найманими працівниками, мають відповідати тим же вимогам, що й всі інші адвокати. Саме так це питання вирішено у США. На штатних юрисконсультів установ і підприємств мають поширюватися ті ж самі встановлені законом вимоги, що й на всіх інших адвокатів, як штатних, так і самозайнятих. Це створює певні складнощі для штатних адвокатів, які мусять виконувати свої обов'язки найманого працівника згідно з положеннями Кодексу законів про працю або Закону «Про державну службу» і при цьому забезпечити свою професійну незалежність. Конфлікти, що виникають, мають вирішуватися виважено з урахуванням специфічних обставин конкретного випадку. Відповідальність за виконання всіх своїх обов'язків несе в кінцевому рахунку сам адвокат. У США від усіх адвокатів, як штатних, так і самозайнятих, вимагається виконувати однаково професійні обов'язки. У Каліфорнії всі штатні адвокати державних установ та підприємств включно з прокурорами мають однакові обов'язки і несуть відповідальність за їх виконання перед Адвокатурою штату, яка діє як регулятивний орган Верховного суду штату. Що стосується професійної відповідальності (відповідальності за неналежне виконання професійних обов'язків), у США штатний адвокат може бути покараний за таке по професійній лінії, але зазвичай на нього накладається дисциплінарне покарання як на найманого працівника аж до звільнення з роботи (зазвичай роботодавець чи хтось інший не переслідує його у судовому порядку за недбалість). Водночас, останнім часом у США спостерігається тенденція переслідування у судовому порядку штатних адвокатів за порушення професійних обов'язків при виконанні завдань роботодавця. Як правило, позов подає не роботодавець, а інша особа. Також у зв'язку з цим страхові компанії пропонують договори «страхування відповідальності адвокатів, які працюють за наймом», що покривають випадки юридичної недбалості при виконанні завдань роботодавця. Таким чином, з точки зору американської практики, на адвокатів, які працюють за наймом, можуть поширюватися ті ж самі стандарти, які встановлені для їх самозайнятих колег. Це зроблено шляхом встановлення вимоги відповідати стандартам, при цьому відповідальність за додержання стандартів несе сам адвокат. Якщо дозволити роботодавцям брати адвокатів на роботу на пряму як найманих працівників, тоді останні повинні мати такі ж обов'язки і нести таку ж відповідальність, як і само зайняті адвокати. На них

можна не поширювати певні види захисту, встановлені для найманих працівників Кодексом законів про працю чи Законом «Про державну службу». Адвокати, що працюють за наймом, самі мають дбати про належне виконання покладених на них обов'язків. У США у штатних адвокатів часом виникають конфлікти між їхніми обов'язками перед роботодавцем-клієнтом та професійним адвокатським обов'язком. Останній мусить переважати, через що у такій ситуації адвокати мусять відмовитися від представництва свого клієнта-роботодавця, значить звільнитися з роботи або вийти з «конфлікту обов'язків» іншим чином. У подібних ситуаціях професійні обов'язки адвоката та права найманого працівника можуть бути збалансовані через підзвітність конкретного адвоката.

Орган регулювання має забезпечити наявність доступної роз'яснювальної інформації про процеси регулювання, але НЕ давати консультативні висновки щодо результатів регулювання. Професійні представницькі органи мають надавати своїм членам допомогу та роз'яснення стосовно процесу регулювання, питань професійної етики за допомогою гарячих телефонних ліній, он-лайн сервісів тощо [див., наприклад, <http://www.calbar.ca.gov/>].

Професійна відповідальність (професійна етика юриста) має стати обов'язковим предметом у юридичних навчальних закладах і однією з тем кваліфікаційного оцінювання адвокатів.

Регулярна участь у програмах підвищення кваліфікації, зокрема прослуховування обов'язкового курсу з професійної відповідальності (професійної етики юриста) має бути обов'язковою умовою доступу до юридичної практики. Правильність вирішення питань кваліфікаційного оцінювання та притягнення до дисциплінарної відповідальності адвокатів мають оцінюватися колегіально у складі відповідальних посадових осіб, а особи, яких стосуються ці процедури, відповідно до принципу змагальності сторін повинні мати можливість презентувати їм свої позиції й оскаржувати їхні рішення у Верховному Суді.

Жодна конкретна особа не повинна мати право одноособово ухвалювати остаточне рішення з цих питань.

ДЖЕРЕЛА ІНФОРМАЦІЇ

- Адвокатура штату Каліфорнія, загальна інформація: www.calbar.ca.gov
- Правила професійної поведінки штату Каліфорнія: <http://rules.calbar.ca.gov/Rules/RulesofProfessionalConduct.aspx>
- Кодекс комерційної та професійної діяльності: <http://rules.calbar.ca.gov/SelectedLegalAuthority/TheStateBarAct.aspx>
- Регламент роботи судів штату Каліфорнія: <http://rules.calbar.ca.gov/SelectedLegalAuthority/CaliforniaRulesofCourt.aspx>
- Стосовно системи притягнення адвокатів до дисциплінарної відповідальності [In Re Attorney Discipline System (1998) 19 Cal. 4th 582, 592-594: <http://scocal.stanford.edu/opinion/re-attorney-discipline-system-32068>]
- Робоча група Адвокатури штату Каліфорнія з питань захисту інтересів громадян: <http://www.calbar.ca.gov/AboutUs/BoardofTrustees/GovernanceinthePublicInterestTaskForce.aspx>

- Аналітичні матеріали Американської асоціації юристів (АВА) з питань дисциплінарної відповідальності:
http://www.americanbar.org/groups/professional_responsibility/committees_commissions/disciplinecommittee.html
- Орган регулювання діяльності соліситорів Великобританії:
<http://www.sra.org.uk/home/home.page>
- Akzo Nobel Chemicals Ltd and Akros Chemicals Ltd ('Akzo') v Commission of the European Communities (the 'Commission'):
<http://www.ibanet.org/Article/NewDetail.aspx?ArticleUid=d518ced4-0a82-4956-970f-16eeb97e5e11>
- Звіт Клементі: <https://www.lawcareers.net/Information/Features/05022014-What-you-need-to-know-about-the-Clementi-Review>
- Британська рада у справах надання правових послуг:
<http://www.legalservicesboard.org.uk/>
- Міжнародна конференція регуляторів у правовій сфері (міжнародні регулятори): <http://www.ICLR.net>
- Національна організація радників з правових питань (регуляторів США):
<http://www.NOBC.org>